

Iulian GRIGORIU*

IPOTEZELE LUI KANT ASUPRA SPAȚIULUI (MOMENTELE 1768, 1770, 1783)

Résumé

Les Hypothèses de Kant sur l'espace (les moments 1768, 1770, 1783)

Les trois grandes conceptions de l'Espace et (lie à cela) du Temps, traversent l'ensemble de l'évolution philosophique de Kant. Ces points de vue debutent avec l'espace vu comme absolu, puis conçu comme pure intuition, et finalement fondé transcendentalement, ayant aussi réalité empirique (sensible, subjective) et idéalité conceptuelle. En ce contexte on met en évidence, le passage du sujetivisme psychologique et le niveau métaphysique à celui de l'idéalisme transcendantal.

Mots clés: espace, temps, absolu, concept, sensible, a priori, idéal, transcendantal, idéalisme léibnizien

În 1768 Kant publică într-un hebdomadur un text intitulat *Despre primul fundament al distincției regiunilor în spațiu*, iar în 1770 susține disertația *Despre forma și principiile lumii sensibile și inteligibile*, ocazie cu care își dezvoltă teoria asupra Spațiului și Timpului în cadrul unei expuneri ce marchează sfârșitul perioadei precritice; rezultatele de aici vor face în bună măsură parte din *Estetica Transcendentală* (începând cu ediția 1781 a CRP) în care trece de la expunerea metafizică (*a priori*) la cea transcendentă pentru ca discuția asupra S și T să fie reluată cu ocazia *Prolegomenelor* (1783). Și toate acestea filtrate de momentul *Reflecțiilor* din 1769, în care marele câștig îl joacă distincția dintre *fenomene* și *noumene*, ceea ce pregătește noua teorie a spațiului și timpului.

În toată această perioadă are loc o renunțare la metoda dogmatică, o aprofundare a traseului *metafizic* către un stadiu *transcendental*. De pildă, teoria că spațiul și timpul sunt intuiții pure va fi una din achizițiile principale ale *Dizertației* ce va fi reluată în mare parte în *Estetica transcendentă*.

* Asistent univ., Universitatea Dunărea de Jos Galați, doctorand al Facultății de Filosofie, Universitatea București.

Problema spațiului și articolul din 1768

În articolul din 1768, Kant susține că spațiul absolut, ca prim fundament al posibilității de compunere a materiei, are propria sa realitate independent de existența oricărei materii și prin aceasta renunță la punctul de vedere leibnizian unde spațiul se constituie din poziția relativă a lucrurilor, unele în raport cu altele.

După Newton, Spațiul absolut nu e în relație cu nimic din afară, rămânând chiar prin natura sa, *asemănător cu sine și imobil*¹. Dar respingerea explicită a tezei leibniziene nu înseamnă că optează pentru spațiul absolut newtonian. În *Disertația* din 1770 Kant va aduce argumente inclusiv împotriva acestuia din urmă și în favoarea intuiției pure va da ca exemplu obiectele congruente² (de forme similare, dar nesuperpozabile, ca mâna dreaptă și mâna stângă) care erau în mod expres invocate în 1768 în favoarea spațiului absolut.

Kant navighează printre concepțiile opuse newtoniene și leibniziene arătând în articolul din 1768 că spațiul nu este nici un receptacol vid, nici abstras din raporturile lucrurilor exterioare: ceea ce Kant numește *spațiu absolut și originar* se reduce la o senzație internă a *diferenței spațiale* care singură permite să se distingă în mod real regiuni în spațiu și să se situeze obiectele în acesta, astfel încât „noi cunoaștem prin simțuri tot ce este în afara noastră, ca și cum ar fi în relație cu noi înșine”³.

¹ „Spațiul absolut, considerat în natura sa, fără nici o relație cu ceva extern, rămâne totdeauna asemenea și imobil” Isaac Newton, 1956, *Philosophiae naturalis principia mathematica*, Definiții, Scolia II, trad. Victor Marian, Editura Academiei RPR, p.31.

² Obiectele de tip „mâna Stângă” și „mâna Dreaptă” sunt congruente (din perspectivă matematică) și simetrice (față de un plan) de aceea le vom numi în general „congruente nesuperpozabile”, indiferent de felul în care sunt denumite de diferiți autori.

³ Referirile la articolul din 1768 le facem după Kant, 1960, *Vorkritische Schriften bis 1768, Werke in zehn Bänden*, Wiesbaden: Insel-Verlag, și varianta în limba engleză, *On the First Ground of the Distinction of Region in Space*, în *The Philosophy of right and left: Incongruent counterpart and the nature of space*, editori James von Cleve, Robert Frederick, The University of Western Ontario series in philosophy of science, 1991, pp.27-33, traducere de John Handyside.

Se poate observa că discuția are loc referitor la distincția regiunilor în Spațiu (*im Raume*), așadar a senzațiilor raportate la propriul nostru corp, și nu la distincția regiunilor Spațiului.

Deasemenea, în textul din 1768, Spațiul absolut „nu este obiectul unei senzații externe, ci un concept fundamental (*Grundbegriff*) care face senzațiile posibile”⁴. Kant încă nu formulează aici teza idealității transcendente a spațiului și timpului ca intuiții pure, ci dă mai degrabă o formulă intermediară care, definind absolutitatea spațiului în raportul corpului cu senzațiile obiectelor exterioare, pregătește terenul *Esteticii transcendente*. Deasemenea, el va arăta mai târziu că Spațiul nu este un concept.

Argumentele din 1768 pentru Spațiul absolut

Așa cum se poate lesne observa vizavi de scurtul text din 1768, există corpuri perfect asemănătoare și totuși diferite (deoarece nu se pot suprapune sau înlocui unul pe celălalt) și această situație nu se rezolvă printr-o explicație simplă, evidentă, ci va presupune mai întâi o reflecție asupra unei realități ce urmează să fie elucidată, apoi depistarea condițiilor *interne* care fac posibilă asemenea percepție a lucrurilor, bazată pe determinări metafizice și în final transcendente.

În urma meditației asupra faptului că există obiecte congruente (perfect asemănătoare, sau între care se poate stabili o funcție care să pună în relație corpurile punct cu punct) cum sunt mâna stângă și mâna dreaptă sau două triunghiuri sferice oarecare, aflate în emisfere opuse, având aceeași bază comună pe ecuator, dar care nu se pot suprapune, Kant presupune existența unui spațiu absolut. Cum se ajunge la acesta?

Nutrind un respect nedisimulat dar și delimitându-se față de magistrul Leibniz, care în corpusul matematic *Analysis Situs*⁵, propune și anticipează situația omologilor incongruenți, Kant arată că el încearcă să găsească „prima

⁴ Kant, 1991, *On the First Ground of the Distinction of Regions in Space 1768*, în *The Philosophy of right and left: Incongruent counterpart and the nature of space*, p. 27.

⁵ Leibniz a lucrat toată viața la proiectul unei noi Geometрии, diferită de a lui Euclid și Descartes, proiect denumit *Analysis Situs*, aflat la originea topologiei combinatorii moderne, geometrie bazată pe calculul situațiilor și pe teoria monadelor; aici Leibniz dă noi definiții ale punctului, spațiului, dreptei etc. Un impresionant volum (peste 500 pagini) pe această temă are Vincenzo De Risi, 2007, „Geometry and Monadology”, *Leibniz's „Analysis Situs” an Philosophy of Space*.

bază filosofică cu privire la posibilitatea de a rezolva această problemă de amploare, în mod matematic”⁶.

„În ce privește poziția anumitor părți ale spațiului în relație cu altele, ea presupune o regiune de spațiu în care acestea sunt dispuse într-o astfel de legătură, și această regiune, într-o ultimă analiză, nu necesită raportarea unui lucru la altul în spațiu (ceea ce ține de conceptul de poziție) ci relația sistemului acestor poziții cu spațiul absolut.”⁷

Spațiul absolut îi apare ca o necesitate a raportului neelucidat dintre corpuri congruente, dar care diferă (precum mâna stângă și mâna dreaptă).

„Orice extindere a poziției unei părți relativ la alta poate fi determinată adecvat prin considerarea lucrului ca atare; dar această regiune față de care părțile sunt ordonate, implică direct referința la spațiul dinafara corpului”⁸.

Kant nu se referă la punctele din acest spațiu mai larg – care n-ar reprezenta altceva decât poziția părților lucrului în altă relație – „ci la spațiul universal ca unitate, pe care fiecare extindere trebuie să o privească în parte”⁹.

Filosoful consideră ca pe un dat (matematic) faptul că spațiul nostru fizic are trei dimensiuni. „În spațiul fizic, datorită celor 3 dimensiuni, putem concepe 3 plane care se intersectează unul pe altul în unghiuri drepte. Deoarece prin intermediul simțurilor știm ce este în afară doar în măsura în care se raportează la noi înșine, nu e surprinzător faptul că am găsit în relația acestor intersecții cu corpul nostru, prima bază de la care putem deriva conceptul regiunilor în spațiu”¹⁰.

Astfel, precum în geometria proiectivă, Kant definește planurile orizontal, vertical și lateral, procedând la distincțiile: Sus-Jos, Stânga-Dreapta, Față-Spate și insistă că deosebiri le facem numai în raport de propriul corp, iar aceste distincții involuntare sunt atât de importante

⁶ Kant, 1991, *On The First Ground of the Distinction of Regions in Space*, în James Van Cleve and Robert E. Frederick (eds.), *The Philosophy of Right and Left*, p. 27.

⁷ *Ibidem*, p. 27.

⁸ *Ibidem*, p. 27.

⁹ *Ibidem*, p. 27.

¹⁰ *Ibidem*, p. 28.

deoarece sunt determinante pentru impresia pe care ne-o face orice obiect vizibil.

Impresiile și judecățile pe care le avem despre regiunile ample în spațiu și chiar cele cosmice, orientarea în funcție de punctele cardinale etc. se produc prin raportare la asemenea coordonate, care țin în fond de o simetrie de tip stânga-dreapta.

E vorba de o simetrie des întâlnită în natură: specii de plante și animale care se remarcă prin orientarea cochiliilor, a frunzelor, a diverselor structuri corporale după spirale (pe stânga sau pe dreapta).

Pe de o parte, toate aceste exemple și argumente, Kant le dă pentru a arăta că diferența dintre Stânga și Dreapta este *reală* și nu poate fi explicată doar pe marginea diferitelor părți ale mâinilor sau structurilor respective, deoarece acestea sunt „aceleași” și pentru stânga și pentru dreapta, pe de altă parte, pentru a constata că proprietățile spațiului sunt anterioare celor ale corpului, deoarece ne putem imagina experiențe (rotație, translație) în urma cărora corpurile își schimbă ontologia. Singura ieșire de aici (sau, în orice caz, cea întrevăzută de Kant la nivelul articolului din 1768) este că stânga și dreapta se pot deosebi numai prin raportare la un spațiu absolut.

Robert E. Frederick arată că „în acest argument, precum și în cele de mai târziu, Kant trebuie să înceapă prin a dovedi faptul că există o diferență reală între stânga și dreapta, pentru că dacă nu există nici o diferență, nu mai este nimic pentru a fi explicat și întreaga întreprindere se prăbușește”¹¹.

Discuția lui Kant nu e la nivel conceptual, nici experimental, fiindcă în acest fel lucrurile ar putea fie rezolvate, fie fixate în suspansul unei nedeterminări geometrico-metafizice; poate că filosoful nu vrea să enunțe nici un mister: stânga și dreapta au forme complet similare, doar cu excepția faptului că una din ele este forma-stângă, iar cealaltă forma-dreaptă. Dar diferența dintre mâna stângă și cea dreaptă este cu adevărat una de formă? se întreabă Jonathan Bennett¹². Dar nici cei care „rezolvă” la nivel conceptual, nici cei care încearcă la nivel experimental-metafizic (încercând să vadă realmente ce ar însemna S și D în spațiu) nu l-ar mulțumi pe Kant, din simplul motiv că miza problemei constă în a explica sesizarea diferenței în mod spontan, prin sensibilitate, prin felul în care percepem spațiul. Or,

¹¹ Robert E. Frederick, *The Philosophy of Right and Left*, p. 2; editorul antologiei deschide seria interpretărilor la articolul lui Kant din 1768, cu articolul *Introduction to the Argument of 1768*, în *op.cit.*, pp.1-14.

¹² Jonathan Bennett, *op.cit.*, pp. 97-130. Titlul articolului lui Bennet este *The Difference Between Right and Left*.

spațiul absolut nu depinde de posibilitatea de a „șterge” sau nu diferența dintre stânga și dreapta printr-un truc mai mult sau mai puțin geometric, adică apelând la mișcări de translație sau rotație în dimensiuni geometrice din ce în ce mai mari (Kant nici nu concepe această situație, considerând ca pe un dat faptul că Spațiul nostru absolut este tridimensional).

În articolul din 1768 remarcăm pledoaria în favoarea existenței unui spațiu absolut: acesta, cu toate că nu este un obiect al senzației externe, apare ca fundamental, fiindcă face senzațiile posibile; el nu se află în prelugirea vreunui corp, ci i se deduce prezența prin compararea a două corpuri omoloage nesuperpozabile: e vorba de obiecte geometrice, cum ar fi două șuruburi cu filete pe stânga și pe dreapta, două triunghiuri sferice din emisfere diferite, dar și o serie de obiecte sau corpuri din natură, așadar sunt posibile spații complet similare dar incongruente.

Kant mai dorește să arate că baza completă de determinare a formei unui organism nu se bazează doar pe poziția părților sale una relativ la alta, ci mai mult, pe o legătură cu spațiul universal postulat de geometri, relație care e de așa natură încât nu poate fi imediat percepută, fiindcă ceea ce percepem sunt acele diferențe dintre corpuri...

Se constată lesne o apropiere de concepția lui Newton despre spațiu. Așa cum mișcarea fizică se raportează la un sistem de referință absolut, la fel, diferența dintre forme dacă e reală, ea trebuie să aibă loc față de un spațiu absolut. Dar scopul lui Kant este de a găsi „o dovadă evidentă că spațiul absolut, independent de existența oricărei materii ... (și chiar ca prim principiu al posibilității compunerii corpurilor), posedă realitate proprie”¹³. În concepțiile ulterioare, diferența *reală* devine și cea *percepută*, așadar intervine în joc subiectivitatea, sensibilitatea, *a prioriul* și idealitatea.

Dar dovada efectivității spațiului absolut, Kant nu o descoperă în faptele mecanicii, ci în faptele geometriei însăși. Geometria ne conduce la a considera anumite rapoarte spațiale determinate, pe care nu am ști să le explicăm bazându-ne pe schimbarea locului anumitor părți ale unui corp. Iată două obiecte perfect asemănătoare (ca mâna stângă și cea dreaptă) care posedă o structură identică și, în consecință au o aceeași definiție și un

¹³ Kant 1960, *Vorkritische Schriften bis 1768, Werke in zehn Bänden*, p.994.

concept identic, fără a putea fi cu adevărat substituibile. Observăm că Spațiul nu este de natură conceptuală nici în 1768, fiindcă tot ce definește Stânga, s-ar potrivi și pentru Dreapta, așadar ne-ar lipsi tocmai diferența specifică din definiție. Dar percepția ne arată că ele diferă. Filosoful va fi mai tranșant mai târziu, când va spune că deși semnificația conceptuală este aceeași, semnificația spațială a obiectelor va fi diferită¹⁴. Kant concluzionează cu privire la acest lucru: „E clar că determinările spațiului nu sunt consecințe ale dispoziției părților materiei, unele în raport cu altele, ci că acestea din urmă sunt consecințe ale acestuia și, deci se găsesc în constituția corpurilor diferite și chiar adevărate diferențe care se raportează numai la spațiul absolut și original pentru că numai prin el, raportul lucrurilor corporale este posibil”¹⁵.

Rezultă că spațiul nu este de natură conceptuală, deoarece există ceva în el ireductibil la simplele noțiuni: așadar, pe de o parte, spațiul e pus ca condiție a posibilității obiectelor, pe de alta, apare o răsturnare decisivă în raport cu *Monadologia* lui Leibniz care vedea în spațiu o consecință a raportului cauzal al monadelor. Aceste idei vor face conținutul *Disertației* din 1770 și *Esteticii Transcendentale*.

Problema Spațiului și Disertația din 1770¹⁶

Dacă încă înainte de *Disertația* din 1770 se profilau mai multe sensuri ale conceptului de Spațiu (și de Timp), iar unele din acestea descriu S și T ca produse de intelectul pur, *Disertația* câștigă prin elucidări filosofice¹⁷ ce se răsfrâng și asupra S și T: proprietățile lor nu pot fi explicate numai prin intermediul intelectului, motiv pentru care există o ireductibilitate a lumii sensibile la lumea inteligibilă. Acest caracter nonintelectual reunește diferitele redesemnări ale S și T: pe parcursul *Disertației* ele pot fi caracterizate fără contradicție ca:

- fenomene aparținând lucrurilor sensibile
- principii formale ale intuiției noastre
- scheme ale cunoașterii sensibile
- intuiții pure

¹⁴ Kant, 1987, *Prolegomene* §13.

¹⁵ Kant, 1960, p.1000.

¹⁶ Pentru textul *Disertației*, consultăm *Kant's Inaugural Dissertation of 1770*, Boston University, traducere în limba engleză de William J. Eckoff Columbia College New York 1894 și *Dissertation de 1770*, introducere și traducere de Arnauld Pelletier, Paris, Vrin, Bibliotheque des Textes Philosophiques, 2007.

¹⁷ Diferența între lumea sensibilă și lumea inteligibilă.

- principii formale ale universului fenomenal
- principii ale cunoașterii sensibile și chiar imagini imuabile ale sensibilului

În această terminologie, S și T nu sunt calificate drept imagini sau scheme sensibile, ci ca imagini și scheme *ale* sensibilului.

S și T ca principii ale lumii sensibile

A restabili vechea distincție între fenomene și noumene, însemna a refuza continuitatea leibnizo-wolfiană între cunoașterea sensibilă și cea intelectuală, considerându-le ireductibile una la cealaltă și a prescrie posibilitatea unei științe a lucrurilor sensibile așa cum sunt, pe care Kant va pune accent în *Critică*.

Pentru lumea sensibilă, adică pentru ceea ce ne este dat sub forma intuiției sensibile și sub aspectul fenomenelor, această coordonare se face după două principii: ale timpului și spațiului.

S și T, ca principii subiective, sunt condiții ale coordonării lucrurilor sensibile sau posibilități ale lucrurilor care ne apar în intuiție (intuiția pură este o lege a spiritului).

Kant dovedește că S și T nu aparțin lumii inteligibile (prin faptul că nu sunt concepte, ci forme *a priori* ale sensibilității umane) ridicându-se în acest mod împotriva teoriilor lui Leibniz și Newton.

T și S apar subiectivate (după cum se exprimă Pelletier¹⁸): nici pur absolute (independente de lucruri, receptacole vide, ca la Newton), nici pur relative (definite de ordinea lucrurilor, succesive sau coexistente, după Leibniz).

Una dintre sursele de eroare ale metafizicii este atribuirea de concepte intelectuale proprietăților ce aparțin conceptelor sensibile: toate propozițiile care implică referințe de timp și de spațiu, nu pot privi lucrurile în sine, ci numai aparițiile lor.

¹⁸ Arnould Pelletier traducător și interpret al *Disertatiei din 1770*, publică *La dissertation de 1770*, ed. Vrin 2007.

S și T nu sunt concepte...

Tot ce este inteligibil are forma unui concept care subsumează obiectele particulare sub extensiunea lor. S și T sunt ele însele existențe singulare care nu admit specii. Conceptele se obțin prin totalizarea speciilor, dar „Spațiul și timpul sunt totalități anterioare părților”. Raporturile între obiectele spațiului nu sunt de tip conceptual. De exemplu, două sectoare egale și de sens contrar nu se află în raport de afirmație sau negație. Așa se întâmplă și în cazul paradoxului obiectelor simetrice. S și T comportă o parte de raționalitate, dar în întregime diferită de o raționalitate logică. Există deci în spațiu cel puțin un fapt ireductibil la concept.

ci forme *a priori* ale sensibilității umane...

care devin pasive și distincte de intelect. Lumea sensibilă nu este reflexia celei inteligibile, între cele două nu e numai diferență de grad: lumea sensibilă e *altfel* rațională decât cea inteligibilă. Nici lumea sensibilă nu poate fi surprinsă logic, nici rațiunea nu e în întregime logică ca la Wolf (continuatorul lui Leibniz) la care lumea este opera Rațiunii.

Kant vs Leibniz și Newton

Leibniz distinge două lumi: lumea sensibilă și lumea adevărilor de fapt sau de existență, adică lumea inteligibilă, unde are loc ordinea adevăratei Rațiuni, a esenței, a adevărilor necesare și eterne, locul Realului, principiul lumii sensibile, creată de intelectul divin, între cele două nu e diferență de natură, ci de grad; rațiunea la Leibniz e în întregime logică, enunță numai judecăți analitice (*predicatum in est subjecto*), rațiunea universală este capabilă să dea socoteală cu ajutorul acestor judecăți analitice de totalitatea lumii. Aceste elemente constituie o bază speculativă pe care o va prelua Kant, cu răsturnările de rigoare. Fizica lui Newton îi va permite lui Kant să aprofundeze natura rațiunii ca să îi atribuie o altă structură decât cea logică.

Kant îl va contrazice pe Leibniz:

- pentru Kant, existența nu e un predicat asimilabil cu altele. În nici un moment existența nu poate fi dedusă din conceptul unui lucru. Existența nu poate fi gândită conceptual.
- Rațiunea umană este sintetică (are un conținut) care reprezintă sistemul condițiilor de posibilitate de cunoaștere ale obiectului, este *a priori* (*condițiile experienței sunt aceleași ca și condițiile posibilității experienței*).

Împotriva lui Newton, Kant afirmă subiectivitatea spațiului și contra lui Leibniz caracterul său intuitiv, ireductibil la concept.

Kant le reproșează lui Newton și lui Leibniz că fac imposibilă geometria ca știință: primul făcând din spațiu un lucru pe care numai experiența ni l-ar livra, transformă proprietățile matematice în adevăruri de experiență, adică în propoziții empirice și știrbește în consecință geometriei evidența și necesitatea, - al doilea (Leibniz) face din spațiu manifestare sensibilă a unei ordini inteligibile și prin aceasta, transformă S în reprezentare imaginară a cărui știință geometrică nu este decât cunoaștere imaginară.

Obiectele cunoscute în S și T, dată fiind idealitatea acestora, nu sunt decât fenomene, dar cunoașterea lor e *foarte adevărată*, după cum se exprimă Kant în *Disertație*.

Argumente pentru Spațiul privit ca intuiție pură în 1770

Cucerirea *Disertației*¹⁹ constă în stabilirea idealității Spațiului și Timpului. Spațiul este o intuiție pură, deoarece apare ca un concept singular. El nu este senzație, ci forma fundamentală a oricărei senzații. Că spațiul este intuiție pură se vede din axiomele geometriei și în orice construcție mentală, de postulate sau probleme bazate pe evidență la care Kant face mereu apel. Pentru că nu există mai mult de 3 dimensiuni în spațiu, pentru că avem o singură dreaptă determinată de 2 puncte, fiindcă o dreaptă poate fi prelungită la infinit etc., aceste afirmații nu sunt inferate dintr-o noțiune universală de spațiu, ci sunt numai discernate în spațiu în mod concret. Intellectul nu poate descrie discursiv incongruența a două mâini, a două triunghiuri sferice, decât pe baza intuiției pure. Evidența în demonstrații își găsește cel mai bun loc în geometrie care devine un model pentru alte științe pure. Pe același tip de evidență își va fundamenta mai târziu Wittgenstein, adevărul propozițiilor matematicii, nu numai în geometrie, ci și în aritmetică sau algebră.

Pentru știința geometriei, contemplarea relațiilor spațiului (privit drept concept al cărui conținut este el însuși forma tuturor intuițiilor senzoriale), nu poate exista nimic clar și transparent în lucrurile percepute de simțul exterior, cu excepția medierii directe a intuiției. Mai mult, geometria nu-și

¹⁹ Kant, 1991, *The Philosophy of Right and Left, Dissertation from 1770*, selecție din secțiunea 15 C, în James Van Cleve and Robert E. Frederick (editori), pp. 35-36.

demonstrează propozițiile sale universale de aprehensiune a obiectului printr-un concept universal, cum se face în materie de rațiune, ci prin trimitere la o intuiție singulară, așa cum se face în materie de simțuri.

„Conceptul de S este deci o intuiție pură, pentru că este un concept singular, neconstituit prin senzații, dar formă fundamentală a tuturor senzațiilor externe”²⁰.

Această formă de intuiție, acest cadru pentru senzații, care conține deci intuițiile empirice, considerându-l acum în sine, făcând abstracție de obiecte, vom obține o intuiție pură, căci S nu este o noțiune, el conține determinatii a-logice, ca Stânga și Dreapta.

Intuiția pură este deci o formă de intuiție (sau de sensibilitate) *a priori* cum va zice Kant în CRP: „Spațiul este o reprezentare necesară *a priori* care servește ca fundament tuturor intuițiilor externe”²¹. Încă din *Disertație* descoperim Spațiul ca un *apriori metafizic*, atributul de *a priori transcendental*, apare în a doua ediție a CRP din 1787.

Subiectivitatea S și T

„Spațiul nu este ceva de genul obiectiv sau real, nici o substanță, nici accident, nici relație; ci ceva subiectiv și ideal născut din natura spiritului printr-o lege fixă, în maniera unei scheme destinate să coordoneze în mod absolut tot ce este adus din afară prin simțuri”²².

Astfel e afirmată subiectivitatea Spațiului ca și cea a Timpului. Spațiul e de natură subiectivă pentru că nu poate fi pus în experiență (care îl presupune) și este ideal pentru că departe de a se subsuma senzației, este mai degrabă lucrul în care aceasta (senzația) se înscrie.

Lucrurile ne afectează prin formele intuiției (S și T) care sunt forme ale sensibilității (sau receptivității); lucrurile sesizate în cadre spațio-temporale nu sunt decât fenomene, în timp ce lucrurile gândite făcând abstracție de S și T sunt noumene, sau lucruri în sine.

Disertația din 1770 ca punct de plecare al CRP

Dintre ideile care se vor dovedi fundamentale în edificarea punctului de vedere criticist, și care se găsesc prefigurate în *Disertația* din 1770, evidențiem apriorismul Spațiului și Timpului, precum și distincția între

²⁰ *Ibidem*, p. 35.

²¹ Kant, 1994, CRP, *Estetica Transcendentală*, secțiunea întâi, *Despre Spațiu*, §2 *Expunerea metafizică a acestui concept*, subpunctul 2.

²² Kant 1991, p. 35.

fenomene și noumene. Deși orice cunoaștere trebuie să posede un element intuitiv (contact direct cu lucrul în sine) intuiția umană îmbracă fondul afectiv sau forma pasivă a sensibilității. Lucrul în sine se manifestă ca un *divers sensibil*. Ceea ce apare spațial și temporal este numai fenomen. S și T din realități empirice vor deveni daturi *a priori* (metafizice) dar și idealități transcendente.

Dacă *Disertația* din 1770 promovează ruptura între sensibilitate (fenomen) și intelect (lucru în sine), Kant va renunța după 11 ani la acest punct de vedere, adică va vorbi despre o inseparabilitate a intelectului față de sensibilitate, nu că intelectul ar cunoaște lucrul în sine. Aceste două facultăți (sensibilitate și intelect) sunt inerente existenței și cunoașterii: fără sensibilitate, nici un obiect nu ne este dat, fără intelect nimic nu poate fi gândit („Conceptelele fără intuiții sunt vide, intuițiile fără concepte sunt oarbe”, cum va spune în CRP).

Kant consideră că prin teoria idealității S și T, dă soluția aporiilor metafizicii.

Astfel în §8 din *Disertație* se separă fenomenul de noumen, și se are în vedere că cel din urmă nu poate fi supus condițiilor determinate de formele sensibilității.

„Orice metodă a metafizicii relativ la sensibile și inteligibile revine în mod esențial la acest precept: a avea mare grijă ca principiile proprii ale cunoașterii sensibile să nu iasă din limitele lor și să nu meargă în direcția inteligibilelor”²³. Putem zice prin asta că spiritul uman se găsește limitat în regatul fenomenelor. Prin schimbul fraudulos între sensibil și inteligibil se constituie false principii sau axiome care duc spiritul uman în construcții insolubile. Distincția fenomenelor și a noumenelor permite un fel de primă sinteză, între reflecția asupra folosirii intelectului, gândirii spațiului și problema antinomiilor. Astfel doctrina idealității S și T nu livrează antinomii.

²³ *Disertație* §8.

De la subiectivism psihologic (1770) la idealism transcendențial (CRP)

Kant discută în 1770 despre *concepte ca forme ale intelectului*. Disertația nu stabilește modul în care operează intelectul, cum conceptul întâlnește intuiția. Să legi conceptul de intuiție revine la a stabili cum *a prioriul* metafizic (1770) va atinge nivelul transcendențial. Abia peste 11 ani conceptele intelectului vor fi denumite categorii și se va stabili cum conceptele intelectului se aplică intuiției sensibile (în *Deducția transcendențială* CRP).

În 1770 obiectul etalat este obiectul real (aici-acum). Dar cunoașterea depinde de ființă. Lucrul în sine nu lipsește din cunoaștere. Realitatea nu e fenomenul (aici-acum), ci ființa inteligibilă imaginată ca un existând (*Dasein*): realitatea se găsește numai în ființă. Pe când la nivelul CRP, Realul reprezintă rezultatele calculelor matematice, ale astronomiei și acest Real este Cunoaștere. Într-o concepție autentic transcendențială, ființa va depinde de cunoaștere. Aici se vede „revoluția copernicană”, principiul care ne permite înțelegerea semnificației structurii cunoașterii, adică a funcției transcendentale sau constitutive al *a prioriului* metafizic. În același timp ne permite să înțelegem că ne ridicăm din subiectivismul psihologic în care eram închiși în *Disertația* din 1770 la idealismul transcendențial. Lecția CRP este că idealitatea transcendențială nu este subiectivitate.

Adevăratul subiect de după 1770 este cunoașterea științifică ca principiu de determinare al fenomenelor și constituirea sa intimă este unitatea organică a metodelor care permit construirea fenomenului ca obiect al cunoașterii.

Din punctul de vedere al idealismului transcendențial, problema separării subiectului și obiectului nu e decât o falsă problemă: este de fapt, metoda care constituie subiectul și obiectul empirice ca atare, care le determină în relațiile lor reciproce, principiul care le constituie și pe unul și pe celălalt ca obiecte ale cunoașterii, departe de a face și mai mare acest abis între Subiect și Obiect. Trecerea de la subiectivismul psihologic la idealismul transcendențial este lungă și dificilă. *Estetica* pune pe de o parte *fenomenele* ca aparținând *realului empiric*, pe de altă parte, *lucrului în sine* ca sursă a afectării sensibilității. Lucrul în sine nu este altceva decât ființa fenomenului percepută în cadrele constituite de formele sensibilității. Și fenomenul și lucrul în sine se reflectă în opoziția cunoașterii finite, care este afectată prin obiect și a cunoașterii divine, care creează obiectul. Ea conduce la transformarea problemei unității cunoașterii științifice ca sursă a realului care se exprimă în legi, principii de determinare ale fenomenelor, care nu sunt rupte de rigori ontologice. Pentru cunoașterea transcendențială, Ființa este

Cunoașterea, Fenomenul este Obiectul empiric supus cunoașterii, Lucrul în sine, o Idee a rațiunii.

Faptul că *Disertația* (care încheie perioada precritică) distinge între lumea sensibilă și cea inteligibilă, nu îl face pe filosof să se intereseze decât de lumea sensibilă ca obiect al percepției și al științei. Percepția este: formă; principii; se desfășoară în timp.

În *Estetică*, conceptul de Spațiu este expus metafizic astfel: faptul că ne putem reprezenta spațiul nu se bazează pe vreo experiență externă, spațiul nu e concept empiric, ci „spațiul este o reprezentare necesară, a priori, care stă la baza tuturor intuițiilor externe” (A24), apoi „spațiul nu este concept discursiv, ci intuiție pură” (A25); iar în expunerea transcendentală, pe urmele unor exemple implicite (cum ar fi relația dintre mâinile Stânga și Dreapta) „Spațiul nu reprezintă o proprietate a vreunor lucruri în sine, nici pe acestea în relațiile lor reciproce”, ci „forma tuturor fenomenelor simțurilor externe, adică condiția subiectivă a sensibilității, sub care, numai, ne este posibilă o intuiție externă” (A27, B43). Este determinantă pentru a obține „efectul” de Spațiu, condiția subiectivă, transcendentală, fără de care nu putem obține intuiții externe. Se afirmă aici „*realitatea empirică* a spațiului”, adică faptul că tot ce întâlnim în exterior este real ca obiect al mecanismului intuiției umane sensibile, realitate care face posibilă orice experiență și „*idealitatea* spațiului”, adică felul cum sunt analizate, preluate obiectele în ele însele de către rațiune, făcând abstracție de sensibilitate, ținând cont de faptul că spațiul „nu este nimic de îndată ce eliminăm condiția posibilității oricărei experiențe și-l considerăm ca pe ceva care se află la baza lucrurilor în sine” (A28, B44). Intuiția în spațiu este singura reprezentare subiectivă din care se pot desprinde judecăți sintetice a priori (cum sunt judecățile geometriei), așadar, spațiul este expus transcendental ca un concept din care decurge posibilitatea altor cunoștințe apriori²⁴. Și Kant subliniază că aici nu e vorba pur și simplu despre simțuri. Acestea „au în comun cu reprezentarea spațiului aceea că aparțin numai constituției subiective a genului de simț implicat, de exemplu a văzului, auzului, pipăitului, prin senzațiile culorilor, sunetelor și

²⁴ Kant, CRP §3 *Expunerea Transcendentală a conceptului de spațiu*, (p.86 în ediția 1994, Editura IRI București, trad. Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc).

căldurii, care însă, fiindcă sunt numai senzații și nu intuiții, nu ne fac prin ele însele să cunoaștem vreun obiect, cu atât mai puțin *a priori*”²⁵.

În Concluziile la *Estetica transcendentă* se arată că judecățile sintetice *a priori* sunt posibile prin intuițiile pure *a priori* de spațiu și de timp, care aflate la baza matematicii, vor justifica cunoașterea prin rațiune pură.

Ceea ce permite fundarea judecăților matematice este o intuiție *a priori* sau formală; ceea ce permite construcția matematică este intuiția *a priori* și nu conceptul. Pentru Kant, matematica nu se reduce la logică, care are de-a face cu concepte pure. Matematica vehiculează concepte *sui generis*, de exemplu relații în spațiu. Aceasta înseamnă că judecățile matematice, chiar dacă se referă la forme, la caracterul formal al aparențelor, nu la conținutul lor, presupun un contact *a priori*, o experiență ireductibilă la concept, adică o întâlnire cu un domeniu transcendentă.

Spațiul și timpul ca idealități transcendente

În *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință*, Kant va răspunde la întrebarea „Cum e posibilă cunoașterea prin rațiune pură?”. Filosoful va declara că urmează metoda analitică (judecățile analitice se întemeiază pe principiul non-contradicției). Dar cunoașterea de tip metafizic este prin rațiune pură și se bazează pe judecăți sintetice *a priori*²⁶. Așadar, îndreptățirea metafizicii stă în răspunsul la întrebarea *Cum sunt posibile judecățile sintetice a priori?*²⁷

Temeiurile metafizicii sunt date de filosofia transcendentă care trebuie să stea la baza metafizicii.

«Expresia *filosofie transcendentă* este introdusă de Kant pentru a desemna teoria critică a cunoașterii, pe care a dezvoltat-o pentru prima dată în *Critica rațiunii pure*... Problema centrală a filosofiei transcendente, în acest sens al termenului, este explicarea cunoștințelor sintetice *a priori*. „Numesc *transcendentă* orice cunoaștere care se ocupă în genere nu cu obiecte, ci cu modul nostru de cunoaștere a obiectelor întrucât acesta este posibil *a priori*. Un sistem de astfel de concepte s-ar numi filosofie transcendentă” (CRP, p.66²⁸). În scrisoarea din 11 mai 1781 către M. Hertz,

²⁵ *Ibidem*, p. 89-90.

²⁶ Judecățile sintetice *a posteriori* se întemeiază pe experiență și pe *synthesis* (îmbinare continuă a percepțiilor).

²⁷ Prin rațiune pură, independente de orice experiență.

²⁸ Kant, 1994, CRP, p. 66.

Kant caracterizează ceea ce numește *filosofie transcendentă* drept „metafizică despre metafizică”²⁹.

Răspunsul la întrebare e mijlocit de constatarea că matematica pură și fizica pură sunt două științe bazate pe cunoștințe sintetice apriori. Întrebările care rezultă din analiza cu privire la posibilitatea filosofiei transcendente devin:

- 1) Cum e posibilă matematica pură?
- 2) Cum e posibilă fizica pură?
- 3) Cum e posibilă metafizica în genere?
- 4) Cum este posibilă metafizica ca știință?³⁰

Considerațiile asupra spațiului și timpului se fac aici din perspectiva întrebării „cum este posibilă matematica pură” disciplină considerată a furniza cunoștințe apodictice (având necesitate absolută). Matematica e cel mai bun exemplu de activitate bazată pe intuiție *a priori*, deci pură și nu empirică, așadar pe judecăți intuitive (față de filosofie care e bazată pe judecăți discursive, conceptuale, neintuitive).

Așadar, întrebarea posibilității metafizicii devine: cum e posibil să intuim ceva *a priori*?³¹, adică o intuiție în absența obiectului, o intuiție care să premerge obiectului³².

Pentru a răspunde la această problemă, filosoful pe de o parte face apel la dihotomia, lucru ca fenomen și lucru în sine, pe de altă parte, asociază intuiția *a priori* sensibilității, aspectului fenomenal al lucrului și nu lucrului în sine, care, arată Kant, dacă ne-ar fi dat, el nu ar fi *a priori*, ci *a posteriori*, prin intuiție empirică (cu toate că, după cum recunoaște însuși filosoful, ar rămâne inexplicabil cum am putea să ne reprezentăm proprietățile lui). Așadar, intuițiile *a priori* se aplică numai obiectelor care ne afectează

²⁹ Kant, 1987, *Briefwechsel*, Bd. I, p. 195 nota 17, în „Cuvânt înainte și introducere la *Prolegomene*”, p. 197, apud Mircea Flonta, Editura științifică și enciclopedică, București.

³⁰ Împărțire reluată în ediția a doua a CRP 1787, în care întrebarea a treia, e reformulată în „Cum e posibilă metafizica drept înclinație naturală?”, la care va răspunde prin argumentul că se poate constata că orice om are o înclinație firească spre speculație sau spre întrebări fără răspunsuri. Filosofia transcendentă nu îmbogățește cunoașterea matematică și fizică, ci ne ajută să folosim corect cunoștințele date de aceste științe.

³¹ Kant, 1987, *Prolegomene*, §8.

³² *Ibidem*, §8.

simțurile, „prin urmare, numai prin forma intuiției sensibile putem intui *a priori* lucruri”³³. Iar aceasta se face automat, ca și cum am lua contact cu un mediu al fenomenalității lucrurilor date prin simțuri (văz, auz, pipăit etc.), și încă acest tip de intuiții gregare n-ar sta la baza matematicii pure ci, faptul mai elementar al intuiției pure de S și T. De fapt, din tot acest spectru sensibil, Kant discerne doar spațiul și timpul fiindcă ele îi slujesc ca și cadre sau intuiții pure, baze ale judecăților necesare.

Aici Kant pare să răspundă nu la întrebarea cum e posibilă matematica pură, ci cum e posibilă intuiția fenomenelor (de natură sensibilă) pe baza intuiției spațiului și timpului. De fapt, spațiul și timpul sunt alocate fenomenelor și abia apoi matematicii și fiindcă matematica (adevărurile sale) e posibilă pe baza intuiției, se face asocierea între S-T și intuiția *a priori*.

Din toate formele sensibilității, sunt alese percepția S și T, ca intuiții spontane, pe baza cărora putem face judecăți necesare în domeniul matematicii. Așadar, fără intuiția S și T, forme *a priori* ale sensibilității, nu am putea avea judecăți matematice (sintetice *a priori*). Geometria e analoagă intuiției pure a S, iar Aritmetica și mecanica, intuiției pure a T. Iar ceea ce cunoaștem pe baza lor e numai aparența, fenomenul, nu cum e lucrul în sine, așadar Geometria, Aritmetica, Mecanica sunt văduvite de orice cunoaștere în sine (despre care nici nu ne putem face vreo idee).

Răsturnarea copernicană constă în: nu cunoașterea să se orienteze după obiectul său, ci obiectul intră în cadrele *a priori* ale cunoașterii, (S și T), iar știința își face legi din această aparență.

Tot eșafodajul kantian ține de faptul că S și T nu sunt determinații, calități ale lucrurilor în sine, ci forme, intuiții sensibile. Această distincție e slujită de exemplul dat de lucrurile congruente nesuperpozabile.

Ține de o intuiție pură, *a priori*, nemijlocită de nici o experiență că două obiecte identice se pot suprapune, la fel că spațiul are trei dimensiuni, că o dreaptă poate fi prelungită la infinit etc., situații nedemonstrabile prin concepte, ci apodictic (necesar) adevărate, după cum considera Kant.

«La baza matematicii se află, prin urmare, într-adevăr intuiții pure *a priori* care fac posibile și valabile apodictic propozițiile ei sintetice. Deducția noastră transcendențială a conceptelor de spațiu și timp explică astfel totodată și posibilitatea unei matematici pure care ar putea fi admisă, dar câtuși de puțin înțeleasă, fără o asemenea deducție și fără să admitem că „tot ce este

³³ *Ibidem*, §9.

dat simțurilor noastre (celor externe, în spațiu, celui intern, în timp) este doar intuit de noi așa cum apare, nu așa cum este în sine”³⁴.

Ceea ce observă Kant este o „anomalie” a spațiului tridimensional: dacă în cazul figurilor plane, orice figuri congruente sunt superpozabile³⁵, în trei dimensiuni nu: spațiul apare deja saturat pentru a se mai putea executa rotații suplimentare care să schimbe lateralitatea corpului și subliniem încă o dată că toată această exprimare o facem la figurat. Dacă e vorba de realități și expresii fenomenale, atunci nu putem avea încredere că demersuri cu întemeiere *a priori*, la nivel de intuiție sensibilă, comportă finalitatea empirică a stabilirii unei identități între ele. Faptul invocat al deosebirii *interne*, de structură (a două triunghiuri sferice, sau a două mâini) care dă măsura deosebirii *externe*, așa cum se dezvăluie ea intelectului, ar ține eventual de o lacună de percepție și nu ar mai fi vorba atunci de nici un paradox. Kant scrie: „așadar, aici nu există deosebiri interne care ar putea fi gândite de vreun intelect; și cu toate acestea deosebirile sunt interne, așa cum ne învață simțurile, căci, în ciuda egalității și a asemănării lor reciproce, mâna stângă nu poate fi închisă în aceleași limite ca mâna dreaptă (ele nu pot fi congruente). Mănușa de la o mână nu poate fi îmbrăcată pe cealaltă”³⁶.

Dezlegarea asupra căreia se tot întreabă Kant de-a lungul timpului, constă de data aceasta în faptul că „aceste obiecte nu sunt reprezentări ale lucrurilor așa cum sunt ele în sine și cum le-ar cunoaște intelectul pur, ci sunt intuiții sensibile, adică fenomene a căror posibilitate se întemeiază pe relația anumitor lucruri necunoscute în sine cu altceva, și anume cu sensibilitatea noastră”³⁷. Intelectul nu deosebește diferențele interne, așa cum fac simțurile, care tranșează spontan asupra diferenței.

Dacă spațiul e forma intuiției externe, o structură „internă” e determinată prin relație cu simțul extern, adică cu întregul spațiu („partea e

³⁴ *Ibidem*, §12.

³⁵ Consider, într-un studiu personal (*Iluzia spațiului: Spațiu absolut, spațiu geometric și spațiul reprezentărilor*) că nici în această situație, suprapunerea nu se face decât aparent.

³⁶ *Ibidem*, §13, capitol inclus în selecția James Van Cleve and Robert E. Frederick (eds.) *The Philosophy of Right and Left, Incongruent Counterparts and the Nature of Space* pp. 37-38, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/ Boston/ London 1990.

³⁷ *Ibidem*, §13.

posibilă prin întreg”, cum afirmă Kant aici). Acest *întreg* al spațiului poate fi o reminiscență a *spațiului absolut* din *Reflexii*, dar greutatea argumentului cade pe revelarea faptului că avem în vedere fenomene limitate și nu lucrul în sine, ca obiect al intelectului. Lucrurile limitate (posibile numai prin raportare la un întreg sub care apar ca diferite) arată că avem de-a face cu fenomene, deci nu cu lucruri în sine, „în calitate de obiecte ale intelectului ca atare”. Numai dacă le privim astfel, situația mâinilor este simptomatică pentru faptul că S și T sunt „condiții formale ale sensibilității noastre”.

Obiectivitatea matematicii pure se întemeiază pe asemenea forme, în cadrul cărora apar și se manifestă obiectele (simțurilor). Diferența astfel revelată ne arată că structura cunoașterii noastre este de așa natură încât nu percepem lucrurile în sine, ci datorită idealității spațiului, concepem diferențele fenomenale.

Adaos 1:

Cele trei abordări ale Spațiului avute în vedere de către Kant (din 1768, 1770 și 1783) sunt rezumate de Constantin Noica în felul următor: „... faptul banal al incongruenței mâinilor, deși același, a servit unui gânditor, anume lui Kant, spre a ilustra succesiv trei teorii deosebite. Incongruența este comentată și „explicată” de Kant în 1768, în 1770 și în 1783. La prima dată amintită filosoful arată, într-o lucrare de câteva pagini doar, că obiecte incongruente dar perfect asemănătoare, de soiul cărora sunt mâna dreaptă și cea stângă, nu se pot explica decât admitând că, în afară de spațiul alcătuit de lucruri și ca un temei al acestora, există cu adevărat un spațiu absolut; căci mâna dreaptă este, în toate privințele, întocmai celei stângi, afară doar că marginile uneia nu sunt și marginile celeilalte, adică spațiul uneia nu e și spațiul celeilalte; deci trebuie să existe – rațiunea ne-o spune – un spațiu absolut, care să facă posibile spațiile deosebite și relative ale mâinilor, iar acest obiect al gândirii noastre trebuie să fie real, căci și deosebirea dintre mâini e reală. – Puțin mai târziu, în 1770, pe când filosoful își redacta celebra sa *Disertație*, faptul incongruenței mâinilor continuă să fie o problemă, dar nu se soluționează prin ipoteza unui spațiu absolut care, deși ceva cu desăvârșire real, era totuși un obiect de gândire, ci printr-un nou soi de spațiu, care de astă dată este o intuiție; căci deosebirea dintre lucrurile incongruente nu poate fi descrisă prin nici un fel de caractere raționale, tot ce atribui mâinii drepte revenind și celei stângi, așa încât ea nu rămâne decât să fie făcută în cadrul unei intuiții, anume cea a spațiului. – În sfârșit, în prolegomenele scrise în 1783, soluția aceluiași fapt este în prelungirea soluției de la 1770, dar accentul de astă dată nu mai pare a cădea pe intuitivitatea spațiului, ci pe

idealitatea lui. Spațiul spune Kant aici, nu este un obiect real, nici măcar o proprietate reală, inerentă lucrurilor în sine, ci ceva ideal, o condiție a sensibilității omenești. Pentru cine se îndoiește de aceasta, filosoful dă tocmai exemplul incongruenței mâinilor și i se pare limpede ca lumina zilei că fiecare om cu mintea sănătoasă trebuie să accepte idealitatea spațiului, dacă vrea să dea socoteală de existența, în sânul acestui spațiu, a unor obiecte întinse, care nu diferă prin nimic și par totuși a diferi prin ceva.»³⁸

Adaos 2:

Două corpuri aflate în situația mâinilor Stângă și Dreaptă le vom numi **congruente nesuperpozabile**, indiferent de modul în care le întâlnim în diferitele surse. În studiul în care ne-am ocupat de această problemă (*Iluzia spațiului: Spațiu absolut, spațiu geometric și spațiul reprezentărilor*), arătam că cele două mâini mai pot fi numite **congruente impropriu**, față de corpurile care se pot înlocui unul pe celălalt care sunt **propriu congruente**.

Jill Vance Buroker³⁹, caută să justifice idealismul transcendental kantian pornind pe urmele elementelor spațiale congruente nesuperpozabile, așa cum apar în etapele gândirii kantiene, realizând un tablou coerent al argumentelor. Și aici este recunoscut faptul că teoria cea mai „încălcită” a lui Kant în ce privește opiniile lui critice este teza potrivit căreia toate aspectele legate de experiența noastră sunt legate mai mult de capacitatea de percepere a subiectului decât de calitatea propriu-zisă a lucrurilor supuse experienței. Această poziție e susținută de apelul la idealismul transcendental, după care lucrurile așa cum ne apar nouă nu au de a face cu lucrurile în sine independent de percepția lor. Kant discută deja în 1770 de caracterul subiectiv al reprezentărilor, pentru a pleda în favoarea idealității S și T. În opinia noastră, faptul că idealismul transcendental poate fi o soluție la antinomii, rămâne o consolare prea mică în fața situației că lucrul în sine nu poate fi cunoscut, ci doar că putem avea cunoștință de existența lui. După cum observă Jill Van Buroker, „Kant afirmă caracterul subiectiv al reprezentărilor sensibile cu mult înainte de a fi dezvoltat o teorie a

³⁸ Constantin Noica, 1993, *De Caelo*, pp. 22, 23, Editura Humanitas, București.

³⁹ Jill Vance Buroker, în volumul „The Philosophy of Right and Left”, articolul *The role of incongruent counterparts in Kant's transcendental idealism*, pp. 315-339.

antinomiilor". Idealismul transcendențial e bazat pe studiul condițiilor subiective ale sensibilității, în fond pe posibilitatea intuirii de obiecte externe, pe intuițiile pure de spațiu și timp. După Buroker, teoria elementelor congruente nesuperpozabile este sursa idealismului transcendențial kantian și depistează o linie de gândire coerentă începând cu argumentul din 1768. Astfel, nu avem de a face cu o răsturnare de opinie plecând de la postularea unei realități proprii a spațiului absolut în 1768, a subiectivității și idealității acestuia doi ani mai târziu, în *Disertație* și culminând cu afirmarea idealității transcendentale a spațiului în 1783. „Cheia pentru a progresa în argumentul congruențelor nesuperpozabili constă în relația dintre teoria spațiului și analiza sensibilității în gândirea lui Leibniz”⁴⁰ (p. 317). Buroker argumentează pe trei paliere: argumentul din 1768 în favoarea spațiului absolut conduce la respingerea teoriei relaționale a spațiului, apoi Kant va urmări să critice modul în care Leibniz armonizează teoria relațională a spațiului cu metafizica monadelor, pentru ca în finalul studiului să se arate cum toate acestea vor rodi pe tărâmul idealismului transcendențial.

Pentru Leibniz, spațiul nu este decât un set de relații între obiecte, spațiu absolut nu există nici ca substanță sau proprietate, dacă nu avem obiecte, nu există nici spațiu. În scrierile anterioare, din 1747 (*Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*) și până în 1768, Kant fusese angajat ferm pe linia teoriei lui Leibniz asupra spațiului. Spațiul nu este o entitate existând independent de obiectele materiale, ci doar un set de posibile poziții derivate din relațiile obiectelor: acestea există înainte de spațiu și îl fac posibil. Kant gândește regiunile din spațiu ca pe niște părți ale spațiului global, privit ca unitate. Dar, observă el, corpurile congruente de tip mâna stângă și mâna dreaptă rămân nesuperpozabile, deoarece nu există o mișcare în spațiul tridimensional care să le aducă în coincidență⁴¹. Observăm că acest tip de corpuri se „opun” practic, așadar li se poate atașa un sens, ca să spunem că au *orientări* diferite. Există o diferență între corpuri congruente nesuperpozabile, care depinde de dimensiunile spațiului în care se află, în funcție deci de natura spațiului global. Dar, în cazul în care există proprietăți ale obiectelor dependente de natura spațiului, atunci ar trebui să existe spațiu independent de obiecte, „prin urmare, spațiul nostru există independent de experiență și înainte de obiectele din el”, arată Buroker. Apare așadar o prioritate ontologică a spațiului în genere care este compatibilă cu o teorie a

⁴⁰ *Ibidem*, p. 317. Există o continuitate a punctelor de vedere ale lui Kant față de cele ale lui Leibniz, ba mai mult, o raportare continuă la ele.

⁴¹ Așadar diferența între ele rămâne numai în 3 dimensiuni!

spațiului absolut și nu cu una a spațiului relațional leibnizian. Astfel se respinge punctul de vedere leibnizian și se afirmă teoria absolută a spațiului⁴².

În continuare Buroker se referă modul în care Kant va descoperi idealitatea spațiului, natura lui de intuiție *a priori*, pe urmele teoriei monadelor, ca unități inteligibile față de obiectele existente în spațiu și timp. Obiectele existente în S și T sunt manifestări fenomenale ale unor substanțe metafizice fundamentale, numite monade – elemente absolut simple, adimensionale, care compun totul. Deoarece monadele sunt a-spațiale și a-temporale, Leibniz le denumește inteligibile sau noumenale, concepute mental⁴³. Leibniz trebuie să explice cum percepția și experiența noastră provin din astfel de obiecte. Noi dobândim percepția obiectelor extinse spațial și temporal pe parcursul a două etape: prima este un act confuz de percepție a unor obiecte și relații (deoarece imaginația combină insuficient substanțele distincte ca unități fenomenale), în care extensia și durata aparțin obiectelor fizice și nu unor atribute metafizice ale „nimicului”. Totuși, aceste fenomene nu sunt iluzorii, percepțiile noastre exprimă, doar că în mod confuz, proprietăți care aparțin monadelor. S și T sunt create într-o a doua etapă a procesului, atunci când se percep poziții relative și locații ale obiectelor ca într-o matrice care include nu numai pozițiile actuale ci și pe cele ulterioare, într-o matrice de S și T.

Această teorie include pe de o parte „doctrina idealității relațiilor”, pe de alta, principiul de corespondență al lui Leibniz bazat pe „teoria sensibilității”.

În ce privește natura relațiilor, în lumea noumenală a monadelor există substanțe individuale și accidente, și nu există relații între monade. Numai substanțele și accidentele sunt concrete, nu și relațiile dintre acestea (pentru că altfel am putea avea un accident în două subiecte, ceea ce e în contradicție

⁴² Jill Vance Buroker, op. cit., p. 323. E vorba totuși de o experiență care în dimensiuni inferioare lui 3 este doar imaginabilă și a cărei imposibilitate în spațiul 3 dimensional este doar presupusă – aceea de a roti mănua Stângă în a 4-a dimensiune, ca să revină înapoi ca mănua Dreaptă.

⁴³ Un fel de lucruri în sine kantiane.

cu ideea de accident). Relația nefiind nici substanță, nici accident, trebuie să fie un lucru ideal.

Teoria relațiilor constă din două teze principale: prima este că toate relațiile dintre substanțe derivă din proprietăți non-relaționale; a doua că relațiile dintre monade se reduc la proprietăți non-relaționale (faptul relațional nu poate fi analizat în conjuncția de fapte non-relaționale). În concluzie, Leibniz consideră că idealitatea relațiilor implică nu numai că proprietățile non-relaționale sunt ontologic a priori, ci că putem elimina ipoteza relațiilor.

În fine, a doua parte a teoriei leibniziene este în mod special relevantă în ce privește legătura dintre experiența senzorială și reprezentarea intelectuală. Fenomenele reprezintă sau exprimă în mod confuz proprietățile substanțelor noumenale. Dar în virtutea caracterului senzorial și spațial al noumenelor, proprietățile fenomenelor corespund proprietăților inteligibile. Reprezentarea S este obiectivă, deoarece este derivată din proprietăți aparținând monadelor. Și în același timp este subiectivă, datorită faptului că reprezentarea depinde de natura procesului perceptiv.

Avem aici *in nuce* întreaga bază a teoriei kantiene prin care va susține idealitatea spațiului, intuitivitatea sa, latura obiectivă, dar și subiectivitatea trandentală a percepției spațiului etc, cu unele răsturnări de rigoare: dacă pentru Leibniz elementele de bază ale tuturor cunoștințelor, sunt conceptele sau ideile generale, impresiile fenomenale ale lucrurilor reprezintă doar compozite de concepte înțelese incomplet, și dacă capacitatea noastră de reprezentare nu ar denatura intelectual reprezentările, am putea cunoaște lucrurile în sine; Kant contrazice faptul că S și T sunt concepte intelectuale, precum și faptul că putem cunoaște lucrurile în sine. În *Disertație* va oferi argumente în favoarea idealității S, iar congruenții nesuperpozabili vor ilustra intuitivitatea S, faptul că diferențele dintre Stânga și Dreapta nu pot fi descrise discursiv, exclusiv conceptual. Incompatibilitatea dintre Stânga și Dreapta nu poate fi observată decât printr-un act de intuiție pură, pe linia lui Leibniz. Avem de a face cu o diferență internă între contrapărți care se exprimă prin relații externe în spațiu. Nu e vorba de o diferență pe care să o determine singură gândirea.

Buroker arată că după Kant, Stânga și Dreapta apar ca obiecte congruente nesuperpozabile numai prin intermediul unei intuiții sensibile pure a spațiului (argumentul *Disertației*) prin referire imediată la principiile leibniziene: e vorba de principiul leibnizian al „identității indiscernabililor” și „teoria fenomenelor bine-fundamentate”.

„Identitatea Indiscernabilelor afirmă că lucrurile care sunt calitativ identice, sunt deasemenea identice numeric; toate distincțiile numerice dintre obiecte sunt însoțite de diferențe între proprietățile lor... un criteriu pentru identitatea calitativă este substitutivitatea; două obiecte au aceleași proprietăți, dacă și numai dacă acestea sunt complet substituibile. Leibniz a aplicat acest principiu și pentru noumene și pentru fenomene; ...în conformitate cu teoria fenomenelor bine-fundate, obiectele percepute de simțuri reprezintă, deși confuz, proprietăți și relații de substanțe inteligibile. Acestui principiu metafizic îi corespunde postularea corespondenței între *noumen* și *fenomen*. Epistemologic, aceasta afirmă o reducere a reprezentărilor senzoriale la concepte confuze sau incomplete. În plus, având în vedere că spațiul este *ideal* sau constituit din proprietăți și relații dintre fenomene, putem descrie obiectele spațiale complet, fără a face referire la spațiu. Toate referirile la spațiu sunt, în principiu, eliminabile”⁴⁴.

Buroker practic listează concluziile lui Kant din diferite etape, și le atașează corespunzător teoriile lui Leibniz. Nu sunt excluse influențele din Hume, mai ales, și Newton, dar cheia idealismului transcendental se vede cel mai bine din tradiția lui Leibniz, ca reacție la metafizica sa. Rezultă faptul fundamental, în opinia autorului citat, că subiectivitatea radicală a idealismului transcendental poate fi înțeleasă numai prin modul în care Kant a revizuit idealismul leibnizian.

BIBLIOGRAFIE

KANT, Immanuel:

- 1894, *Kant's Inaugural Dissertation of 1770*, Boston University, traducere în limba engleză de William J. Eckoff Columbia College, New York.
- 1960, *Werke in zehn Bänden, Vorkritische Schriften bis 1768, 1769, 1770*, Wiesbaden: Insel-Verlag, Leipzig.
- 1987, *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa drept știință*, ed. Științifică și enciclopedică, traducere de Mircea Flonta și Thomas Kleininger, București.
- 1991, *The Philosophy of right and left: Incongruent counterpart and the nature of space*/ editată de James von Cleve, Robert Frederick, The University of Western Ontario.
- 1994, *Critica Rațiunii Pure*, trad. Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, Editura IRI București.
- 2007, *Dissertation de 1770*, traducere de Arnauld Pelletier, Vrin, Paris.

⁴⁴ Jill Vance Buroker, op.cit., p. 330.

- 2008, *Critica Rațiunii Pure*, trad. Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, ediția a IV-a, traducere revăzută și corectată de Ilie Pârvu (în manuscris).
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, 1994, *Monadologia*, trad. Constantin Floru, Editura Humanitas, București
- NEWTON, Isaac, 1956, *Philosophiae naturalis principia mathematica*, traducere Victor Marian, Editura Academiei RPR, București.
- NOICA, Constantin, 1993, *De Caelo*, Editura Humanitas, București.
- PELLETIER, Arnauld, 2007, *La dissertation de 1770*, Vrin, Paris.
- RISI, de, Vincenzo, 2007, *Geometry and Monadology, Leibniz's Analysis Situs on Philosophy of Space*, Basel, Boston, Berlin.